

Πολιτισμός-Σύνορα-Κοινωνικό Φύλο/Μελέτες, Τ. 1, σσ. 11-27
Culture-Borders-Gender/Studies, Vol. 1, pp. 11-27

Ακτιβίστριες και δημιουργικές γυναικείες φωνές μετά το κίνημα της πλατείας Ταχρίρ στην Αίγυπτο

Κλεοπάτρα Γιούσεφ, Υποψήφια Διδασκτορίσσα

Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Περίληψη

Το κείμενο βασίζεται σε τμήμα της εθνογραφικής έρευνας που διεξήγαγα σχετικά με την ακτιβιστική δράση διανοούμενων γυναικών στο δημόσιο βίο μετά το κίνημα της πλατείας Ταχρίρ στο Κάιρο της Αιγύπτου. Πρόκειται για μία μελέτη που εστιάζει στην ιστορική, κοινωνική και πολιτική συνθήκη που διαμορφώθηκε στην Αίγυπτο με κέντρο τα γεγονότα της Ταχρίρ από το 2011 έως και σήμερα. Παρακολουθεί και σχολιάζει σκέψεις, δράσεις, αντιδράσεις και συναισθήματα συνομιλητριών που συμμετείχαν στην εν λόγω έρευνα. Εν προκειμένω, παρουσιάζονται απόψεις γυναικών που έλαβαν μέρος με παρεμβάσεις τόσο στις διαδηλώσεις της Ταχρίρ όσο και σε εκείνες της «συμβολικής πλατείας». Στο πλαίσιο ενός δημόσιου και συμβολικού χώρου εντός της αιγυπτιακής κοινωνίας και εξαιτίας των γεγονότων που συνδέθηκαν με την πλατεία Ταχρίρ, οι πρωταγωνίστριες της παρούσας έρευνας έκτοτε φέρουν και διαπραγματεύονται ως παρακαταθήκη στη ζωή τους, γεγονότα, μνήμες, θέσεις και προσδοκίες. Το κείμενο αναδεικνύει, τέλος, συγκεκριμένα πορτρέτα ακτιβιστριών που, ενώ απέφυγαν την κατά μέτωπο επίθεση με κυρίαρχες δυνάμεις εξουσίας, προώθησαν ωστόσο, το «πνεύμα της επανάστασης» με τη δημιουργία συλλόγων, όπως ο σύλλογος «Γυναικείες Φωνές».

Λέξεις-κλειδιά: «Το κίνημα της πλατείας», «το πνεύμα της επανάστασης», ακτιβίστριες, εναλλακτική κριτική δημοσιότητα

Activists and women's creative voices after Tahrir square movement in Egypt

Kleopatra Yusef, Phd candidate

Balkan, Slavic and Oriental Studies, University of Macedonia

Summary

Based on my doctoral research, this ethnographic study focuses on women's activism in the public sphere following the Tahrir Square movement in Cairo, Egypt. It examines the historical, social and political conditions that emerged in the aftermath of the «Tahrir events» from 2011 until today. The study observes and comments on the thoughts, actions, reactions and feelings of my interlocutors who participated in the research. Particular emphasis is given to both physical and symbolic aspects of women's activism; of women who took part in the events of the physical space of Tahrir square and those among them who created and promoted the project of the «symbolic square». These women are key figures in the present research. They shared with me and negotiated various aspects of what they have taken as a women's legacy in modern Egypt, a broad perspective including events, memories, positions and expectations. Finally, the text highlights specific portraits of women activists who, while avoiding a head-on attack with dominant powers, promoted the «spirit of the revolution» through such initiatives as the «Women's Voices» association.

Keywords: «The square movement», «the spirit of the revolution», women activists, counter publics, symbolic square

Εισαγωγή

Το διάστημα 2013-2016 διεξήχθη στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα η εθνογραφική μου έρευνα, σημεία της οποίας παρουσιάζονται στο παρόν κείμενο. Η έρευνα επικεντρώθηκε στους λόγους και τις πρακτικές ακτιβιστριών που έδρασαν κυρίως στο Κάιρο κατά την περίοδο της Αιγυπτιακής Επανάστασης¹ το 2011 και συνέχισαν τη δράση τους μέσω κινημάτων και γυναικείων οργανώσεων κατά την περίοδο που ακολούθησε τις εξεγέρσεις. Τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης έχουν ενσωματωθεί σε κεντρικό κεφάλαιο της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα την παρουσία των γυναικών στο κίνημα της πλατείας Ταχρίρ.

Για την ακρίβεια, η εν λόγω εθνογραφική έρευνα επικεντρώνεται στις κινηματικές δράσεις που έλαβαν χώρα στην πλατεία Ταχρίρ² και αφορά κυρίως γυναίκες που βίωσαν τα γεγονότα της εποχής εκείνης και μετέφεραν το πνεύμα της επανάστασης στις μέρες μας. Με όχημα την κοινωνική δράση και ειδικότερα μέσω της εναλλακτικής και κριτικής δημοσιότητας (counterpublics)³, διανοούμενες, λογοτέχνες, ακαδημαϊκοί, φεμινίστριες, ακτιβίστριες, δημοσιογράφοι, χριστιανές και μουσουλμάνες, έχοντας ως κοινή βάση τη δημιουργική τους έκφραση στη δημόσια σφαίρα, μέσα από τον γραπτό και τον προφορικό λόγο, εναντιώθηκαν στο αιγυπτιακό απολυταρχικό καθεστώς. Ανάμεσά τους εντοπίστηκε και ένας μικρός αριθμός γυναικών που τηρούσαν ημερολόγια δράσεων και στοχασμών, στα οποία κατέγραψαν γεγονότα που διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια των δεκαοχτώ ημερών που διήρκεσαν οι διαδηλώσεις στην πλατεία Ταχρίρ, καθώς και γεγονότα σημαντικά -κατ' αυτές- που ακολούθησαν τις ημέρες των διαδηλώσεων με προσωπικά σχόλια και παρατηρήσεις. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά πλούσιο υλικό, με υποκειμενικές ερμηνείες μεγάλης σημασίας όσον αφορά την πραγματολογική τεκμηρίωση της διδακτορικής έρευνας, υλικό που οι ίδιες δέχτηκαν πρόθυμα να μοιραστούν μαζί μου. Όπως θα γίνει αντιληπτό παρακάτω, οι συνομιλήτριες της παρούσας έρευνας πορεύονται στο είδος της νέας κινηματικής δράσης που δημιουργήθηκε μετά την Ταχρίρ στην Αίγυπτο και παράγουν εναλλακτικούς τρόπους δημοσιότητας,

¹ Ο όρος «επανάσταση» (thawra στα αραβικά) αποτελεί εμική απόδοση της εξέγερσης που ξεκίνησε το 2011 με αίτημα την αποπομπή του προέδρου και χαρακτηρίστηκε ετεροπροσδιοριστικά ως το φαινόμενο της «Αραβικής Άνοιξης». Όπως επισημαίνουν ανθρωπολόγοι και ερευνητές πεδίου (Al-Ali 2012, Alnasser 2016, Mehrez 2012, Prince 2012, Schielke 2012) αλλά και όπως αναφέρονται οι συνομιλήτές/τριές μου στο πεδίο, ο όρος «Αραβική Άνοιξη» ουδέποτε χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τις κοινωνικές εξεγέρσεις του 2011 στην Αίγυπτο. Αντ' αυτού χρησιμοποιείται μόνο ο όρος «Αιγυπτιακή Επανάσταση» (Γιούσεφ 2020).

² Η πλατεία Ταχρίρ του Καΐρου αποτελεί σύμβολο απελευθέρωσης ήδη από την επανάσταση του 1919, η οποία οδήγησε στην ίδρυση του βασιλείου της Αιγύπτου. Έτσι, το διάστημα Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2011 ενέπνευσε χιλιάδες διαδηλωτές στον αγώνα για λαϊκή κυριαρχία, εξέγερση και απελευθέρωση από τις πολιτικές και πρακτικές της εξουσίας, που οδήγησαν τελικά στην πτώση του καθεστώτος.

³ Όπως δείχνει η Τσιμπιρίδου στη μελέτη της «Εθνογραφώντας το <χάος> στο κέντρο της παγκόσμιας Ιστανμπούλ: Φεμινιστική κριτική, τέχνη, τραύμα, ευάλωτα σώματα και κοσμοπολιτική», διάφοροι συγγραφείς, καλλιτέχνες και ερευνητές στην Κωνσταντινούπολη παρεμβαίνουν με κείμενά τους στη δημόσια ζωή ασκώντας κριτική στον αυταρχισμό των κυβερνήσεων (Τσιμπιρίδου 2020:501).

υπονομεύοντας τους αυταρχικούς λόγους της εξουσίας, τις θρησκευτικές περιφράξεις και τις ταξικές ανισότητες (Τσιμπιρίδου 2020:509).

Για πολλές από αυτές η χρονική περίοδος που εξετάζεται είναι μια περίοδος κοινωνικής δημιουργίας και δημιουργικής κριτικής, η οποία συνομιλεί συστηματικά και συνδέεται άμεσα με τις νεότερες γενιές. Παρά την ακτιβιστική τους δράση ωστόσο, δεν είναι λίγες οι γυναίκες που συμβιβάστηκαν και αποδέχθηκαν τελικά τις πρακτικές και τους προσανατολισμούς της μετα-κινήματικής κυβέρνησης, η οποία, στο όνομα της «ασφάλειας», καθώς και σε εκείνο της «οικονομικής ευημερίας», συνέδεσε την εδραίωση και την εξασφάλιση της σταθερότητας στην Αίγυπτο με την ηγεμονική παρουσία του στρατού στη χώρα.

Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται σε αντιπροσωπευτικές εμβληματικές γυναικείες φιγούρες, έτσι όπως αναδύθηκαν στη συνθήκη της εθνογραφικής έρευνας. Παρουσιάζονται οι ιστορίες αντίστασης των γυναικών αυτών, μέσα από τη συγκρότηση των δικών τους αφηγηματικών λόγων, οι οποίοι παραπέμπουν σε κοσμολογικές και ιδεολογικές ερμηνείες. Οι αφηγήσεις τους αναδεικνύουν το πνεύμα της επανάστασης μέσα από τις καθημερινές κοινωνικές εμπειρίες οι οποίες λειτουργούν ως εναλλακτικές σφαίρες κριτικής δημοσιότητας. Τέλος, επιχειρείται η διαλογική ερμηνεία των διαφορετικών κοσμοθεωρητικών προσανατολισμών και ιδεολογικών θέσεων των πρωταγωνιστριών της έρευνας. Συζητάμε ερμηνείες που στηρίζονται στην υπέρθεση των επιμέρους λόγων και αποσκοπούν στην αιτιολόγηση των δράσεων και των αντιδράσεων των γυναικών αυτών, λαμβάνοντας υπόψη τα διαφορετικά τους βιώματα.

Κάιρο, 2013-2016: η εθνογράφος στο πεδίο

Η εθνογραφική έρευνα στην Αίγυπτο υλοποιήθηκε κατά το διάστημα 2013-2016 μέσω τακτικών συναντήσεων με τις συνομιλήτριες, που γίνονταν όλο και πιο δύσκολες λόγω του ασταθούς πολιτικού περιβάλλοντος στη χώρα, αλλά και του κλίματος καχυποψίας που επικρατούσε γενικά απέναντι στους Αιγύπτιους του εξωτερικού, όπως με αντιλαμβάνοντουσαν λόγω της αιγυπτιακής μου καταγωγής. Σε μια ασφυκτική πολιτική κατάσταση, που την περίοδο της έρευνας ταλαντευόταν ανάμεσα σε πιέσεις από φανατικούς ισλαμιστές και πολιτικές σιοπιμότητες της Μουσουλμανικής Αδελφότητας από τη μια, και το στρατιωτικό καθεστώς από την άλλη, καθώς και τις πιέσεις του βαθέως κράτους⁴ (al dawla al'amīqa, στα

⁴ Στην Αίγυπτο τέτοιοι μηχανισμοί συνήθως αναπτύσσονται και δρουν στην αστυνομία, τις μυστικές υπηρεσίες και τον στρατό. Αν και η προέλευση της έννοιας «βαθύ κράτος» σχετίζεται με την τουρκική εμπειρία, ειδικά στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα μπορούν να παρατηρηθούν πολλές ομοιότητες μεταξύ του τουρκικού πλαισίου και άλλων αραβικών συμφραζόμενων, που μοιάζουν ως προς τη διάχυτη διαφθορά και ευνοιοκρατία που καλλιεργεί ο κρατικός μηχανισμός με εξωτερικούς συνεργάτες. Μια πιο προσεκτική ματιά στην αραβική πραγματικότητα μας αποκαλύπτει μια άλλη διάσταση στον καθορισμό του βαθέως κράτους: το ζήτημα δε σχετίζεται μόνο με τη διαπλοκή συμφερόντων διαφθοράς και συμφερόντων της εγκατάστασης ασφάλειας, αλλά και με τον βαθμό διείσδυσης του κράτους μέσω των θεσμών ασφαλείας και των υπηρεσιών του στην κοινωνία με τρόπο που στερεί την κοινωνία από οποιαδήποτε ικανότητα άμεσης συναλλαγής με τον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, στο πλαίσιο της σύγχρονης αιγυπτιακής κοινωνίας χρησιμοποιείται για να περιγράψει επίσης τους φορείς και τις δυνάμεις που εναντιώνονται στις κοινωνικές αλλαγές που επιχειρεί να επιφέρει η Αιγυπτιακή Επανάσταση (Howedey 2012, Al-Shoubky 2012, El-Mahdy 2012).

αραβικά), οι πρωταγωνίστριες της έρευνας αναγκάστηκαν να βρουν εναλλακτικούς τρόπους αντίστασης για να αντιμετωπίσουν τις πιεστικές συνθήκες της εποχής. Ο όρος «βαθύ κράτος» μου αποκαλύφθηκε στο πεδίο όταν κάποιες από τις συνομιλήτριές μου επέμεναν στην ύπαρξη και τη λειτουργία ενός «κράτους εν κράτει», δηλαδή ενός συνόλου κρυφών μηχανισμών που λειτουργούν δίπλα στην επίσημη πολιτική εξουσία και πράττουν υπακούοντας στις εντολές της, ενώ παράλληλα ενεργούν αυτόνομα μέσα από την αφάνεια της χειραγωγίας. Συχνά, το επίσημο και το «βαθύ κράτος» έρχονται σε έντονη αντιπαράθεση. Σύμφωνα με την πανεπιστημιακή Άμαλ Χαμάντα⁵ (2012), με την οποία έγιναν πολλές συζητήσεις, το αιγυπτιακό κράτος στις αρχές του 2011 χαρακτηριζόταν από μηχανισμούς και δομές ενός βαθύως κράτους, υπό την έννοια των δικτύων διαφθοράς, με όχημα υπηρεσίες κρατικών και μη κρατικών φορέων και συμφερόντων που διείσδυαν στην κοινωνία.

Σε ένα τέτοιο κλίμα πολιτικών εξελίξεων αναπτύχθηκε ένα πρώτο δίκτυο συνομιλητριών, που με τη μορφή της χιονοστιβάδας οδηγούσε συνεχώς σε νέες επαφές. Έγινα μάρτυρας της δημιουργίας νέων κοινωνικών ζυμώσεων και παρακολούθησα από κοντά τη δημιουργία νέων γυναικείων οργανώσεων. Συγκεκριμένα, μέσω της συμμετοχής στις συναντήσεις σωματείων όπως οι οργανώσεις «Αιγυπτιακές Φωνές» («Aswat Mastiya» στα αραβικά) και «Οι Αιγύπτιες» («Al Masriyat» στα αραβικά), οι οποίες αποτελούνταν από γυναίκες διαφορετικών θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων με κοινό παρονομαστή τη διεκδίκηση μεγαλύτερης και ουσιαστικότερης συμμετοχής των γυναικών στα πολιτικά τεκταινόμενα της χώρας. Η οργάνωση «Οι Αιγύπτιες» έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά το πώς λειτουργεί στην πράξη, καθώς αποτελείται από γυναίκες που έχουν συσπειρωθεί σε μια ομάδα, παρόλο που οι απόψεις τους δεν ταυτίζονται, μιας και ειπρωσωπούν διαφορετικές συλλογικότητες και συνεπώς ιδεολογίες.⁶

Συναντήσεις με τους κεντρικούς χαρακτήρες της έρευνας

Κάιρο, 2013. Ήταν μια μεταβατική περίοδος, κατά την οποία ο στρατός είχε αναλάβει την εξουσία έπειτα από την εξαναγκαστική παραίτηση του Αιγύπτιου προέδρου Μοχάμεντ Μόρσι.⁷ Η παραίτηση ήταν συνέπεια των μαζικών εξεγέρσεων που σημειώθηκαν το διάστημα 30 Ιουνίου -3 Ιουλίου 2013, με τους διαδηλωτές να αξιώνουν την παραίτηση του προέδρου και τη διεξαγωγή πρόωρων εκλογών εξαιτίας του ότι στο ένα έτος διακυβέρνησης το κόμμα «Ελευθερία και Δικαιοσύνη» («Hizb al-Hurriyyah wa-l-‘Adalah» στα αραβικά) δεν κατάφερε να ικανοποιήσει τα βασικά αιτήματα του λαού για κοινωνική δικαιοσύνη και

⁵ Η καθηγήτρια Αμάλ Χαμάντα διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Καΐρου. Ειδικεύεται στη μελέτη της έννοιας του βαθύως κράτους και των εκδηλώσεών του στη Μέση Ανατολή. (βλ. ενδεικτικά: Hamada 2012).

⁶ Κάποιες από τις γυναίκες αυτές είχαν συνεργαστεί στο παρελθόν ως μέλη ίδιων ή διαφορετικών οργανώσεων. Αυτή τη φορά με στόχο τη δημιουργία μιας νέας Αιγύπτου, δημιούργησαν ομάδες που δρούσαν στο πλαίσιο συγκεκριμένων θεματικών. Συγκεκριμένα, υπήρχε η ομάδα που ασχολούνταν με επιμορφωτικές δράσεις νεαρών κοριτσιών, η ομάδα που συντόνιζε στοχευμένες δράσεις σχετικά με ανθρώπινα δικαιώματα, ζητήματα ενδοοικογενειακής βίας κτλ. σε αμόρφωτες νοικοκυρές.

⁷ Πρόεδρος του αιγυπτιακού πολιτικού κόμματος «Ελευθερία και Δικαιοσύνη» με ισχυρούς δεσμούς με τη Μουσουλμανική Αδελφότητα της Αιγύπτου, που είχε κερδίσει τις προεδρικές εκλογές στις 30 Ιουνίου 2012.

οικονομική ανάπτυξη. Αντιθέτως, προέβη στην εφαρμογή νεοφιλελεύθερων πολιτικών λιτότητας, μονοπώλησε την πολιτική σιηνή και επέτρεψε την ενεργό εμπλοκή της Μουσουλμανικής Αδελφότητας. Ουσιαστικά δεν κατάφερε να περιορίσει την επίδραση των ισλαμικών κανόνων και αξιών στο πολιτικό σύστημα της χώρας, ενώ το άρθρο 2 του αιγυπτιακού Συντάγματος τροποποιήθηκε ώστε να προβλέπει ότι «οι αρχές της ισλαμικής σαρία είναι η κύρια πηγή νομοθεσίας». Το γεγονός αυτό πυροδότησε αντιδράσεις χριστιανών κοπτών, γυναικών, αριστερών και φιλελεύθερων Αιγυπτίων, καθώς και μουσουλμάνων οπαδών ενός μετριοπαθούς κοσμικού Ισλάμ (Hamada 2012, El Ashwal 2013, Brown 2012, Tadros 2013).

Σε μια προσπάθεια ελέγχου των συγκεντρώσεων και αποτροπής των διαδηλώσεων, τανκς είχαν γεμίσει τους δρόμους και η κυκλοφορία πεζών και οχημάτων ελέγχονταν σε κεντρικά σημεία και πλατείες. Επιπλέον, ο στρατός απαγόρευε την κυκλοφορία κατά τις βραδινές ώρες δυσχεραίνοντας την όποια ελευθερία για τη διεξαγωγή της έρευνας. Έχοντας στόχο τη δημιουργία ενός δικτύου γυναικών που συνδέθηκαν με το «κίνημα της πλατείας», η έρευνα ξεκίνησε από την περιοχή Zamalek⁸ και συγκεκριμένα από μια ιταλική Μη Κυβερνητική Οργάνωση (ΜΚΟ) με την οποία είχα ερευνητική επαγγελματική σχέση μέχρι τα τέλη του 2010. Η περίοδος αυτή έχει μεγάλη σημασία για την έρευνα, καθώς τότε ανεστάλη η ισχύς των ευρωπαϊκών προγραμμάτων για την εκπαίδευση νεαρών κοριτσιών στην αιγυπτιακή επαρχία, με την αιτιολογία των πολιτικών αναταραχών, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στην επανάσταση του 2011. Το Zamalek ξεχωρίζει τόσο ιστορικά όσο και πολιτισμικά για την αριστοκρατική και αποικιοκρατική του φυσιογνωμία. Με αυτή την περιοχή συνδέονται κατά κύριο λόγο όλες οι σημαντικές κοινωνικές αλλαγές στην αιγυπτιακή κοινωνία. Μέχρι τη δεκαετία του 1950, η περιοχή διαμορφώθηκε ως ένας ευρωπαϊκός αστικός χώρος με αρχιτεκτονική και ρυμοτομία που ήταν αποτέλεσμα της ξένης επιρροής, κυρίως της βρετανικής αποικιοκρατίας (Νταλαχάνης 2015). Το «ευρωπαϊκό» αυτό Zamalek φιλοξένησε εκπροσώπους της πολιτικής ηγεσίας, διπλωμάτες, καλλιτέχνες και δημόσιες προσωπικότητες.⁹ Το 1952 με την αιγυπτιακή επανάσταση από το Κίνημα των Ελεύθερων Αξιωματικών, που οδήγησε στην παραίτηση του βασιλιά Φαρούκ, την επίσημη κατάργηση της μοναρχίας και την ίδρυση της Αραβικής Δημοκρατίας της Αιγύπτου το 1953, οι κοινωνικές και πολιτικές ηγεμονικές τάξεις αναδιαμορφώθηκαν και δημιουργήθηκε μια νέα ενοποιητική ταυτότητα, που είχε εθνικιστικό, αραβικό προσανατολισμό (Κουργιώτης 2011). Η νέα κατάσταση είχε ως αποτέλεσμα τη δημογραφική συρρίκνωση της περιοχής, καθώς πολλοί ξένοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Zamalek και τελικά την Αίγυπτο, λόγω των πολιτικών αναταραχών που

⁸ Το Zamalek είναι ένα νησί στα δυτικά του Καΐρου. Οικοδομήθηκε αρχικά τον 19^ο αιώνα ως μια περιοχή κοντά στην έδρα του βασιλιά ή του κεδίβη στο παλάτι Abdeen στο κέντρο του Καΐρου, στην οποία εκείνοι που εργάζονταν για το παλάτι μπορούσαν να βρουν φτηνά καταλύματα κοντά στην εργασία τους. Εκείνη την εποχή, η τιμή της γης στο Zamalek ήταν φθηνή σε σύγκριση με άλλες περιοχές στο Κάιρο. Πολλοί από τους υπαλλήλους του παλατιού, οι περισσότεροι από τους οποίους προέρχονταν από την Άνω Αίγυπτο, αγόρασαν γη στο νησί. Με το πέρασμα του χρόνου, η επιρροή του παλατιού μειώθηκε λόγω της βρετανικής κατοχής και της γενικότερης κινήτικότητας στην αιγυπτιακή πολιτική και κοινωνία εκείνη την εποχή, με συνέπεια οι ιδιοκτήτες γης στο Zamalek να αρχίσουν να πωλούν τα κτήματά τους. Έτσι, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παρουσιάστηκε μια πρώτη τάξική μεταβολή με την παρουσία νέων πολιτικών και κοινωνικών ελίτ στην περιοχή ως αποτέλεσμα της αλλαγής στη σύνθεση του πληθυσμού (Dickhaut et. al. 2018, 190218_REAP_Cairo_s_Urban_Transformation_Spreads_RED.pdf)

⁹ [190218_REAP_Cairo_s_Urban_Transformation_Spreads_RED.pdf](#)

ακολούθησαν την ανατροπή της μοναρχίας, τη μαζική μετανάστευση και την αντίστοιχη αύξηση του αιγυπτιακού πληθυσμού στο προπύργιο της δυτικής αποικιοκρατίας (Dickhaut et. al. 2018).

Η γνωριμία με την Νεσρίν¹⁰ έγινε στην ιταλική ΜΚΟ, όπου εργαζόταν ως δασκάλα της αραβικής γλώσσας για ξένους. Η ίδια, Παλαιστίνια, 50 ετών, ζει τα τελευταία τριάντα χρόνια στην Αίγυπτο και έχει σημαντική ακτιβιστική δράση στην Παλαιστίνη και στην Αίγυπτο. Η Νεσρίν, με σημαντικές γνώσεις για τις οργανώσεις «δημιουργικής διαμαρτυρίας»¹¹, συνέβαλε ουσιαστικά με τις πληροφορίες και τις αναλύσεις της στην εξέλιξη της παρούσας έρευνας. Η βιωματική της εμπειρία από την πρώτη παλαιστινιακή ιντιφάντα¹² υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα δράση της. Τα λάθη και οι αστοχίες των αντιφρονούντων κατά τις συσπειρώσεις και τις διαδηλώσεις των Παλαιστινίων, καθώς και τα διαπλεκόμενα συμφέροντα της εξουσίας διδάξαν τη Νεσρίν πολλά για τη δυναμική της αντιπαράθεσης μεταξύ εξουσίας και λαού, ανδρικής εξουσίας και γυναικών ακτιβιστριών. Η πολύτιμη αυτή εμπειρία τη βοήθησε στον συντονισμό δράσεων γυναικείων οργανώσεων, όπως για παράδειγμα στον συντονισμό δράσεων για τον εορτασμό της παγκόσμιας ημέρας της γυναίκας (8 Μαρτίου), πορειών διαμαρτυρίας ενάντια σε περιστατικά σεξουαλικής βίας κατά των γυναικών κ.α., δίνοντας έτσι έναν σταθερό παλμό διαμαρτυρίας, πάνω στον οποίο στηρίχθηκαν διάφορες εκφράσεις κριτικής δημοσιότητας, καθώς και κινηματικές δράσεις δημοκρατικής διεκδίκησης σε συλλογικό επίπεδο.

Η τακτική επαφή μαζί της ανέδειξε τον πρόχειρο, χωρίς στρατηγική, χαρακτήρα της επανάστασης. Για την Νεσρίν, οι διαδηλωτές ήταν αποφασισμένοι να πετύχουν έναν κοινό σκοπό: την πτώση του προέδρου Μουμπάρακ και την κατάργηση του παλαιού καθεστώτος¹³. «Όμως η συσπείρωση ήταν προσωρινή, σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, χωρίς πλάνο για την επόμενη μέρα», εξηγεί η ίδια. Ένα μεγάλο πλήθος κόσμου χωρίς ιδεολογικό υπόβαθρο μαζί με ομάδες αριστερών, φιλελεύθερων και Αδελφών Μουσουλμάνων κινήθηκε προς την πλατεία. Η παρουσία ενός κοινού εχθρού, όπως ήταν ο πρόεδρος Μουμπάρακ, κατάφερε να συσπειρώσει αυτό το ανομοιογενές πλήθος ανθρώπων, το οποίο βρέθηκε μαζί στη βάση της κοινής αίσθησης του πλήθους, χωρίς να έχει κάποιον συνεπή λόγο να είναι «μαζί» (Nancy & Schuback 2013:31). Έτσι, ο προσωρινός αυτός συνασπισμός, ο οποίος έφερε εντός του όλες τις εντάσεις και τις αντιφάσεις που υπήρχαν ανάμεσα στους διαδηλωτές-μέλη του, διήρκησε όσο χρειάστηκε για την επίτευξη του στόχου. Η αρχική συσπείρωση του πλήθους έδωσε θέση σε διαφοροποιημένες στάσεις, λόγω ιδεολογίας, τάξης, φύλου, ηλικίας κ.λπ. Παρ' όλα αυτά, μοιάζει εν προκειμένω ένα σύνολο δυναμικών

¹⁰ Λόγω της ιδιαιτερότητας των σχέσεων που έχουν οι συνομιλήτριές μου με την κρατική εξουσία, χρησιμοποίηψ ψευδώνυμο.

¹¹ Η Νεσρίν, χάρη στην εμπειρία της από την Παλαιστίνη, είχε αναπτύξει τη στρατηγική της «δημιουργικής διαμαρτυρίας» και στην Αίγυπτο. Συγκεκριμένα, στη ΜΚΟ που εργαζόταν είχε σχεδιάσει και συντονίσει καλλιτεχνικές, μουσικές δράσεις που έφεραν εις πέρας γυναίκες χωρισμένες σε συγκεκριμένες οργανωτικές δομές με τη βοήθεια υποστηρικτικών εθελοντικών δικτύων και την ευρεία χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

¹² Αποτελεί την εξέγερση των Παλαιστινίων ενάντια στην κατοχή της Δυτικής Όχθης και της Γάζας από το Ισραήλ, η οποία έλαβε χώρα από τον Δεκέμβριο του 1987 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1991 (βλ. Lustick 1993).

¹³ Το παλαιό καθεστώς, του οποίου εκπρόσωπος ήταν ο πρόεδρος Μουμπάρακ, οι μυστικές υπηρεσίες και το «βαθύ κράτος», που ουσιαστικά διοικούσε τη χώρα, αποτέλεσαν συνώνυμο της διαφθοράς, της πολιτικής καταστολής, της κοινωνικής αδικίας και της φτώχειας.

σχέσεων, που περιλαμβάνουν την υποστήριξη, τη διαφωνία, την αλληλεγγύη, αλλά και τη ρήξη, τελικά να τρέπουν τις διαφορετικές ιστορίες και εμπειρίες, τα διαφορετικά βιώματα και αιτήματα ενός ετερογενούς συνόλου ανθρώπων σε κοινή συνθήκη οδύνης ή και ευαλωτότητας (Μπάτλερ 2018: 41). Κατά την Μπάτλερ (2006), η συνθήκη ευαλωτότητας λειτουργεί ως σημείο εκκίνησης για τη διαμόρφωση δεσμών συσχετισμού, με βάση τους οποίους ο/η ένας/μία συνδέεται με τις ιστορίες και τα βιώματα του άλλου, καθώς και, αν όχι κυρίως, με τα αιτήματά του/της για κοινωνική αξιοπρέπεια και δικαιοσύνη (Tsibiridou & Bartsidis 2016).

Σε αυτή τη λογική, η πλατεία Ταχρίρ διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο ως υλικός τόπος, ως σύμβολο-καταλύτης της συσπείρωσης διαφορετικών ομάδων που το 2011 διαδήλωσαν ενάντια στον κοινό εχθρό. Ο χώρος της πλατείας, όπου συγκεντρώθηκε μεγάλο πλήθος, έμοιαζε με θόλο περιβαλλόμενο από μεγαλειώδη κτίρια. Το σύντομο χρονικό διάστημα των δεκαοκταήμερων διαδηλώσεων ευνόησε τη διάρκεια του momentum της συσπείρωσης, διατήρησε ζωντανή τη θερμή της αντίδραση και ενός παλμού φορτισμένου συναισθηματικά και συνθηματολογικά, χωρίς αναστοχασμό για το ποιος ήταν ποιος, εάν υπήρχε κοινός στόχος και ποιος μπορεί να ήταν ο στόχος αυτός. Δημιουργήθηκε μια κατάσταση συγκέντρωσης ανθρώπων με πολιτικά ιδεολογικό προσανατολισμό, από κοινού με άλλες και άλλους που δε βρέθηκαν εκεί απλά χάρη στο όραμα ελπίδας και προσδοκίας για κάτι καλύτερο. Οι άνθρωποι αυτοί συμμετείχαν ενεργά και εμπισπίστηκαν στο πνεύμα εορτασμού που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στην πλατεία, ως ενσώματη αλληλεγγύη, διεκδίκηση αξιοπρέπειας και κοινωνικής δικαιοσύνης (Abu Lughod 2012, Soueif 2012, Mehrez 2012, Prince 2012, Τζελέπη 2020, Tsibiridou & Bartsidis 2016).

Στον απόηχο των γεγονότων και υπό την επήρεια του «συνδρόμου της Ταχρίρ», όπως το αποκαλεί η Νεσρίν, δηλαδή της βιωμένης εμπειρίας μέσω της συμμετοχής στις διαδηλώσεις, η ίδια μαζί με άλλες τέσσερις γυναίκες ίδρυσαν τη γυναικεία οργάνωση «Αιγυπτιακές Φωνές» («Aswat Masriya»). Κατά τη Νεσρίν, αποτελεί μεγάλη επιτυχία της επανάστασης το γεγονός ότι η οργάνωση αυτή είναι γέννημα των διαδηλώσεων και αποτελεί μια ομάδα χωρίς προηγούμενη εμπειρία και δίχως χρηματοδότηση από διεθνείς φορείς.

Σε μια διαδικτυακή πλατφόρμα οι γυναίκες διδάσκουν και πραγματεύονται έννοιες όπως η «δημοκρατία», τα «ανθρώπινα δικαιώματα», το «κράτος δικαίου». Όπως αναφέρει η Νεσρίν, στοχεύουν στο να είναι ο λόγος τους απελευθερωμένος και αποφορτισμένος κατά το δυνατό από τον κυρίαρχο και εξουσιαστικό λόγο της εποχής τους σχετικά με τις παραπάνω έννοιες. Τότε, η συχνή επανάληψη δύναται να μεταμορφώνει, να αναπλάθει και τελικά να δημιουργεί διαφορετικά συμφραζόμενα γύρω από τους όρους αυτούς, ενώ δυνητικά φέρεται να αποσταθεροποιεί τις ισχύουσες σχέσεις εξουσίας (Αθανασίου 2007:238).

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν ένα ισχυρό εργαλείο αυτής της ομάδας για την οργάνωση και τον συντονισμό συναντήσεων και διαμαρτυριών κατά του μιλιταριστικού καθεστώτος, καθώς και για τη διατύπωση θέσεων σχετικά με τη δημιουργία ενός κοσμικού, δημοκρατικού κράτους, στην ίδρυση του οποίου αντιτίθενται τόσο ο στρατός όσο και οι Αδελφοί Μουσουλμάνοι (Hamada 2012).

Επιπλέον, η οργάνωση, εκμεταλλευόμενη το momentum της πλατείας, που έδωσε στις γυναίκες -έστω και προσωρινά- φωνή ενάντια στην αδικία και την κοινωνική καταπίεση οργανώνει επιμορφωτικές δράσεις για το κοινό.

Μια ακόμη μορφή κοινωνικής παρέμβασης αποτελεί η χρήση της τηλεόρασης ως συμβολικού οχήματος για την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Ένα μέλος της οργάνωσης, παρουσιάστρια της πρωινής ζώνης, φρόντιζε κατά τη διάρκεια των εκπομπών της να περνάει μηνύματα μέσα από σχήματα λόγου που σχολίαζαν την αιγυπτιακή καθημερινότητα με ρητορική αποδεικτή από τις ηγεμονικές δομές του κράτους και της κοινωνίας. Για να μη θίξει την ιδεολογική αντίληψη του κράτους για τις γυναίκες (που εκφράζει και αναπαράγει την υποτίμηση των γυναικών) έστρεφε το νόημα της συζήτησης σε αυτό ακριβώς που το οργανωμένο κράτος είχε δαιμονοποιήσει: τις ιδέες και πρακτικές της Μουσουλμανικής Αδελφότητας. Παρουσιάζοντας την κακομεταχείριση γυναικών σε συγκεκριμένα περιβάλλοντα και συνθήκες των Αδελφών Μουσουλμάνων κατάφερε αφενός να περνά το μήνυμα ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να είναι υποτελείς χωρίς ταυτόχρονα να κριτικάρει τις οργανωμένες δομές και θέσεις του επίσημου κράτους που προφανώς υποτιμούν τις γυναίκες.

Η συστηματική επαφή με τη Νεσρίν οδήγησε σε γνωριμία με αρκετά από τα μέλη της οργάνωσης «Αιγυπτιακές Φωνές». Αυτό συνέβη με κοινωνικά συγκαλυμμένο τρόπο, καθώς τα μέλη της οργάνωσης συνήθιζαν να συναντιούνται σε γάμους, γενέθλια και γενικότερα σε κοινωνικές εκδηλώσεις, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να συζητήσουν άνετα για πολιτικά θέματα χωρίς να δίνουν στόχο.

Η καχυποψία και η προσοχή στην τήρηση της ιδιωτικότητας που επιδεικνύουν χρονολογείται από την επάνοδο του στρατού στην εξουσία το 2014.¹⁴ Συνδέεται με τη σταδιακή απώλεια του ενδιαφέροντος για τα κοινά και τις πολιτικές ερμηνείες από την πλευρά της αιγυπτιακής κοινωνίας, η οποία φαίνεται να αρκείται στην παραγωγή και την αναπαραγωγή ενός σταθερού λόγου με έμφαση στην κανονικότητα και τη σταθερότητα. Στις εξελίξεις αυτές σημαντικό ρόλο έπαιξε η στάση του στρατού και της κυβέρνησης με την καλλιέργεια ενός καθημερινού λόγου περί επιστροφής στην ηρεμία και στην ανάπτυξη. Έτσι, οι γυναίκες της οργάνωσης, όπως προσπάθησε να εξηγήσει η Νεσρίν, εδώ και σχεδόν μια δεκαετία συνεχίζουν τη δράση τους με ιδιαίτερη προσοχή, χωρίς αυτό να σημαίνει αποχή από τον αρχικό στόχο ή απάθεια, αλλά ότι απλώς βρίσκονται σε παροδική αδράνεια και περιμένουν την κατάλληλη στιγμή για να αντιδράσουν. «Είμαστε στην εποχή του <kamoun> (που σημαίνει αδράνεια), δηλαδή στην εποχή της καταστολής, της σιωπής, της αναμονής, αλλά με παράλληλη προετοιμασία εγρήγορσης για το επόμενο βήμα», ανέφερε η Νεσρίν. «Ακολουθούμε μια προσέγγιση κόστους-οφέλους. Δε θα αντιδράσουμε τη στιγμή που το κόστος είναι υψηλό, αλλά θα συνεχίσουμε τον αγώνα μας με στόχο τη δημιουργία ενός κράτους δικαίου».

¹⁴ Στις εκλογές που διεξήχθησαν τον Μάιο του 2014 πρόεδρος της χώρας εκλέχθηκε ο Αμπντέλ Φατάχ αλ Σίσι, ο οποίος υπηρέτησε ως αρχηγός των αιγυπτιακών ενόπλων δυνάμεων, καθώς και υπουργός Άμυνας και Στρατιωτικής Παραγωγής την περίοδο 2012-2014. Ως επικεφαλής των ενόπλων δυνάμεων, είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εκδίωξη του δημοκρατικά εκλεγμένου προέδρου Μοχάμεντ Μόρσι, με το στρατιωτικό πραξικόπημα στις 3 Ιουλίου 2013 (βλ. Aclimandos 2016).

Υπέρμαχος αυτών των θέσεων είναι η Μάγκντα, φίλη της Νεσρίν και ιδρύτρια της οργάνωσης «Ζαμάλεϊ Γυναικείων Αγώνων (ΖΕΚ)».¹⁵ Η ΖΕΚ ιδρύθηκε ως αντίδραση στην επανάσταση του 2011 και συστάθηκε από μια ομάδα γυναικών που ζουν στο Zamalek, οι οποίες εξέφρασαν την αντίθεσή τους στο κατεστημένο την περίοδο της επανάστασης, προβάλλοντας την κριτική τους εντοπιότητα. Η αρχική ιδέα για τη σύσταση της οργάνωσης δόθηκε από μια ομάδα γυναικών που γνωρίστηκαν στις διαδηλώσεις και συντόνιζαν δράσεις, όπως η μεταφορά τροφίμων και προμηθειών από το Zamalek στην πλατεία Ταχρίρ, όπου γίνονταν οι διαδηλώσεις.

Αρχικά οι συναντήσεις μου με τη Μάγκντα και τα υπόλοιπα μέλη της οργάνωσης γίνονταν σε ένα νηπιαγωγείο, μιας και το κτίριό του ανήκε σε ένα από τα μέλη της οργάνωσης. Η επωδός των συναντήσεων αυτών ήταν ότι οι γυναίκες της ΖΕΚ, μετά την παραίτηση του Μουμπάρακ, δεν έχασαν ποτέ τον πολιτικό προσανατολισμό τους. Στις 11 Φεβρουαρίου 2011, την ημέρα που ανακοινώθηκε η παραίτηση, προέβησαν σε μια συμβολική κίνηση με μεγάλη αλληγορική σημασία: επέστρεψαν στην πλατεία Ταχρίρ και καθάρισαν επιδεικτικά τον χώρο. Η κίνηση αυτή δείχνει και τη μεθοδολογία δράσης της ΖΕΚ: ο καθαρισμός/κάθαρση ως φυσική φροντίδα και συνάμα πολιτική πράξη, χωρίς ιδεολογικές αιχμές (Hamada 2013). «Επόμενο βήμα ήταν οι συναντήσεις με διάφορες πολιτικές ομάδες για να στήσουμε κάτι για το καλό της χώρας», όπως αναφέρει η Μάγκντα. Στη λογική αυτή συναντήθηκαν με εκπροσώπους της Μουσουλμανικής Αδελφότητας, της οργάνωσης που απέκτησε αξία στη συνθήκη της επανάστασης του 2011 (Rabou 2013:11). Εκείνη την περίοδο έμοιαζε αρκετά λογική η στροφή προς τους Αδελφούς Μουσουλμάνους, καθώς η οργάνωση αυτή αποτελούσε ένα πολιτικό ρεύμα, το οποίο ήταν δομικά και ιδεολογικά αντίθετο στους φορείς και στα πρόσωπα του παλαιού καθεστώτος και το οποίο η αιγυπτιακή κοινωνία, όπως φάνηκε και από τα αποτελέσματα των εκλογών στις 2012, ήταν πρόθυμη να αποδεχθεί.

Κατά τις συναντήσεις με γυναίκες που ανήκαν στη Μουσουλμανική Αδελφότητα, αναδείχθηκε η ανάγκη για πολιτική επιμόρφωση του λαού. Όπως υποστήριζαν οι συμμετέχουσες, τα λαϊκά στρώματα της αιγυπτιακής κοινωνίας διακρίνονται από έλλειψη κριτικής σκέψης και πολιτικής παιδείας. «Αγωνιζόμαστε για ένα δημοκρατικό, κοσμικό κράτος, ένα κράτος δικαίου, αλλά ο κόσμος δε γνωρίζει τι είναι αυτό», εξηγεί η Μάγκντα. Για τον λόγο αυτό, η οργάνωση ξεκίνησε σεμινάρια με τίτλο «το αλφαβητάρι της πολιτικής», όπου καταρτισμένα άτομα διδάσκουν βασικές πολιτικές έννοιες και μια στοιχειώδη μεθοδολογία με σκοπό την κριτική δημοσιότητα.

Ο πρώτος στόχος ήταν το σύνταγμα. Θέλαμε ο κόσμος να μάθει ότι μόνο αν εργαστεί σκληρά για ένα δημοκρατικό Σύνταγμα θα μπορεί να προχωρήσει», όπως τόνισε και συνέχισε υπογραμμίζοντας πως βούληση της οργάνωσης είναι να αποκτηθεί η επίγνωση για τον κόσμο ότι το Σύνταγμα αποτελεί βάση για την ευημερία του λαού και όχι για τον πλουτισμό των λίγων και τις εξουσιαστικές πρακτικές των οργάνων τους.

¹⁵ Τα αρχικά του ονόματος δεν αντιστοιχούν στην πραγματικότητα για λόγους προστασίας των συνομιλητριών μου.

Η αντίδραση υψηλόβαθμων στελεχών του στρατού στο εγχείρημα των σεμιναρίων ήταν μεγάλη, καθώς, σύμφωνα με την Μάγκντα, αισθάνθηκαν πως η κίνηση προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ενός πολιτικού κράτους προχωρούσε δίχως τη δική τους συμμετοχή και επομένως, καθοδήγηση. Η Μάγκντα και τα υπόλοιπα μέλη της οργάνωσης αγωνίστηκαν και συνεχίζουν να αγωνίζονται ώστε ο στρατός να περιοριστεί στο στρατιωτικό του έργο, μακριά από την πολιτική σκηνή. Ωστόσο, οι γυναίκες της ΖΕΚ γνωρίζουν πως αυτό το σενάριο της ρύθμισης της παρεμβατικότητας και υποκρισίας του στρατού είναι ανεδαφικό, καθώς η κοινωνία στο σύνολό της υποστηρίζει τον στρατό για τη σταθερότητα και την πολιτική ευημερία των πολιτών. Σήμερα η Μάγκντα, όπως και ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που συμμετείχαν στις διαδηλώσεις, επικεντρώνει την ακτιβιστική της δράση σε επιμορφωτικές δραστηριότητες για τη νεολαία, πραγματοποιώντας σεμινάρια σχετικά με τους θεσμούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το περιβάλλον, την κριτική δημοσιότητα.

Σε μία από τις συναντήσεις του νηπιαγωγείου, έγινε η γνωριμία με την Σεχτάν, μέλος του Αιγυπτιακού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος.¹⁶ Η Σεχτάν, Αιγύπτια και χριστιανή κόπτρια, την εποχή της γνωριμίας μας ήταν 42 ετών, με σπουδές στις πολιτικές επιστήμες στο Κάιρο και στην Ολλανδία. Η Σεχτάν έχει σημαντική ακτιβιστική δράση κυρίως μέσω προγραμμάτων επιμόρφωσης και συμβουλευτικής καθοδήγησης σε γυναίκες που το επιθυμούν. Η συστηματική επαφή μαζί της φώτισε τον ρόλο των χριστιανών κοπτών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την επανάσταση, ενώ ανέδειξε την προσπάθεια των ομολόγων της να πολεμήσουν ενάντια σε κάθε μορφή ηγεμονικής εξουσίας. Δεν περιορίστηκε στην αντίδραση απέναντι στο καθεστώς Μουμπάρακ, αλλά στράφηκε καθαρά και με έντονο τρόπο ενάντια στο ηγεμονικό καθεστώς της Κοπτικής Εκκλησίας. Η Κοπτική Εκκλησία για την Σεχτάν είναι πολιτικά ανάλογη με τον αιγυπτιακό στρατό. Όπως και ο στρατός, η Εκκλησία εγγυάται για την ασφάλεια και την ευημερία των χριστιανών στη χώρα, με αντάλλαγμα τη σιωπή και την υποταγή τους (Leveugle 2013:22). Η Σεχτάν θεωρεί ότι οι Αιγύπτιοι κόπτες, ως θρησκευτική μειονότητα, πληρώνουν βαρύ τίμημα για να αντιμετωπίσουν την επισφάλεια -κατά την Μπάτλερ (2006)- της σύγχρονης ζωής σε ένα πατριαρχικό καθεστώς. Η σύνδεση Εκκλησίας-στρατού έχει μια ακόμη επιβαρυντική διάσταση. Όπως εξηγεί η Σεχτάν: «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι δεν υποφέρουμε το ίδιο, διότι εμάς τους χριστιανούς, πέρα από τον στρατό, μας βαραίνει και η φιγούρα του αρχηγού-προστάτη που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του πάπα της Κοπτικής Εκκλησίας». Σύμφωνα με τη συνομιλήτρια, μεγάλη επιτυχία της επανάστασης ήταν ότι ανέδειξε την ανάγκη για την ίδρυση ενός κράτους δικαίου, ενός κράτους κοσμικού και φιλελεύθερου, όπου η Κοπτική Εκκλησία δε θα διαδραματίζει πλέον ηγεμονικό ρόλο. Στον αγώνα αυτόν τάχθηκε ενεργά η Σεχτάν με τη συμμετοχή της στο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, εναποθέτοντας τις ελπίδες της στη δύναμη της πολιτικής δράσης. Η πολιτική δράση μπορεί να δώσει πλάνο και στρατηγική σε όσους «ξύπνησαν»,

¹⁶ Το Αιγυπτιακό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα ιδρύθηκε μετά την Αιγυπτιακή Επανάσταση του 2011 με τη συγχώνευση δύο μικρών φιλελεύθερων κομμάτων, του Φιλελεύθερου Αιγυπτιακού Κόμματος και του Αιγυπτιακού Δημοκρατικού Κόμματος, στις 29 Μαρτίου 2011. Σημαντικοί πολιτικοί ακτιβιστές, όπως ο γιατρός Mohamed Abou El-Ghar, ο σκηνοθέτης Daoud Abdel Sayed, η πολιτικός και διπλωμάτης Mervat Tallawy κ.ά., αποτελούν κάποια από τα ιδρυτικά μέλη.

κυρίως νέους, και να «ζυπνήσει» και άλλες συνειδήσεις. Η Σεχντάν έχει αφιερώσει τη δράση της αρχικά μέσα στον στενό κύκλο των χριστιανών, για να αφήσει πίσω την παθητικότητα των παλαιότερων γενεών χριστιανών, που συγκροτείται ως *έξη/habitus*, που κατά τον Bourdieu (2006) αποδίδεται ως πεδίο προδιαθέσεων της κουλτούρας και ως πεδίο διαδραστικής επιτέλεσης ρόλων στην πράξη, την οποία οι άνθρωποι μετασχηματίζουν με την εμπρόθετη δράση τους στην καθημερινότητα φέρνοντας το παρελθόν στο παρόν. Σύμμαχοι της Σεχντάν είναι η νέα γενιά χριστιανών, που στηρίζουν την αλλαγή, εναντιώνονται στην επισφάλεια της σύγχρονης αιγυπτιακής κοινωνίας και δυσφορούν μέσα σε ένα περίπλοκο πλαίσιο ηγεμονίας και σχέσεων εξουσίας (Butler Gambetti & Sabsay 2016). Όπως τονίζει η ίδια προσπαθεί να «οργανώσει τους οργανωμένους», έχοντας στο μυαλό της κυρίως τους νέους. Μέσω της συμμετοχής της στο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και της ακτιβιστικής της δράσης προσπαθεί να ζυπνήσει συνειδήσεις και να οργανώσει συλλογικά όσους θεωρεί πως είναι έτοιμοι για μια τέτοια αφύπνιση. Η Σεχντάν πιστεύει ότι η ένταξη σε πολιτικές συλλογικότητες δε συνηθίζεται στην Αίγυπτο και θεωρεί ότι αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην απουσία πολιτικής αντίληψης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση του Μοχάμεντ Ελ Μπαράντεϊ.¹⁷ Κατά την περίοδο της Αιγυπτιακής Επανάστασης κατά του προέδρου Μουμπάρακ, ο Ελ Μπαράντεϊ ανεδείχθη σε σημαντική προσωπικότητα των γεγονότων. Τοποθετήθηκε ανοιχτά εναντίον όλων των αυταρχικών καθεστώτων των αραβικών χωρών και υποστήριξε την πολιτική ένταξη, συνειδητοποίηση και σημασία στις διαδικασίες εκδημοκρατισμού. Η Σεχντάν πήρε μέρος στην πολιτική του καμπάνια, κατά τη διάρκεια της οποίας συνειδητοποίησε με απογοήτευση ότι ο κόσμος δεν μπορούσε να καταλάβει το πολιτικό μήνυμα του Μπαράντεϊ. Σύμφωνα με την Σεχντάν, οι απαιτήσεις του κόσμου ξεπερνούσαν αυτά που μπορούσε να προσφέρει σε γενικές γραμμές ένας πολιτικός ηγέτης· περίμεναν έναν σωτήρα, έναν Μεσσία, μια λαϊκή, φανταστική κατασκευή, η πολιτική προβολή της οποίας δημιουργούσε την προσδοκία της «θεόπεμπτης» κοινωνικής δικαιοσύνης. Η φαντασική ρητορική που επενδύει σε ηγέτη-σωτήρα του έθνους αποτελεί μέρος του παραδοσιακού *habitus* της χώρας που ανατρέχει στη θρησκεία όταν ψάχνει κοινωνική δικαιοσύνη (Schielke 2010, 2012). Ως χριστιανή κόπτρια, η Σεχντάν συνδυάζει δημιουργικά και με emphaticό τρόπο την κοπτική και τη γυναικεία της ταυτότητα. Η διαπίστωσή της ότι οι «κόπτριες», ως πολιτισμική κατηγορία, μπορούν να συνδεθούν συμβολικά με την κατηγορία «γυναίκες» αποτελεί σπουδαία υπόθεση εργασίας με πολλαπλό ερμηνευτικό ενδιαφέρον. Η ίδια στηρίζει τη διαπίστωση αυτή στο γεγονός ότι, όπως οι «κόπτριες» θεωρούνται πολίτες β' κατηγορίας στην Αίγυπτο, έτσι και οι «γυναίκες» αποτελούν φύλο κατώτερο του άνδρα, τόσο ιδεολογικά όσο και πολιτικά.

¹⁷ Ο Δρ. Μοχάμεντ Ελ Μπαράντεϊ ήταν ο Γενικός Διευθυντής της Διεθνούς Οργάνωσης Ατομικής Ενέργειας (ΙΑΕΑ), μιας διακρατικής οργάνωσης υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών από τον Δεκέμβριο του 1997 μέχρι τον Νοέμβριο του 2009. Ακολουθώντας τα γεγονότα που οδήγησαν στην ανατροπή του προέδρου Μοχάμεντ Μόρσι από τις ένοπλες δυνάμεις της χώρας με το πραξικόπημα της 3ης Ιουλίου 2013, ο Ελ Μπαράντεϊ στήριξε τη μεταβατική κυβέρνηση της χώρας και τοποθετήθηκε στη θέση του αντιπροέδρου της Αιγύπτου, αρμόδιος επί εξωτερικών ζητημάτων, στις 9 Ιουλίου 2013, θέση από την οποία παραιτήθηκε λίγο αργότερα.

Συμπεράσματα και αναστοχασμοί

Οι τρεις εμβληματικές «φωνές» γυναικών που παρουσιάστηκαν φανερώνουν μέσα από τις αφηγηματικές τους μαρτυρίες και πολιτικές τους επιλογές ότι οι αντιδράσεις των ακτιβιστριών στα γεγονότα της πλατείας ποικίλλουν. Ωστόσο, παρά τη διαφοροποιητική τους πολλαπλότητα, οι φωνές των γυναικών συγκλίνουν όσον αφορά την υιοθέτηση και τη δημόσια έκφραση μιας κριτικής στάσης απέναντι στις δομές και τις πρακτικές εξουσίας της σύγχρονης Αιγύπτου. Η φωνή της Νεσρίν αποτελεί την πιο περιεκτική έκφραση για την ακτιβιστική δράση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των νέων κινημάτων της Αιγύπτου (Melucci 1980, Habermas 1981, Schielke 2014). Η δράση αυτή επαναπροσδιορίζεται κατά την περίοδο της «αδράνειας», όπως έχει δηλώσει η Νεσρίν, μια ιδέα που ταιριάζει απόλυτα με την φαινομενικά παθητική στάση των γυναικών στο πλαίσιο των θρησκευτικών κινημάτων της Αιγύπτου, για την οποία κάνει λόγο η Mahmood (2004). Σε κάθε περίπτωση πάντως εδραιώνεται η άποψη ότι η αντίσταση συνεχίζεται σταθερά και συστηματικά εκ των έσω, με ιδιαίτερη προσοχή, μιας και πλέον έχουν αυξηθεί οι αντιδραστικές φωνές, καθώς στις ήδη υπάρχουσες, τους Αδελφούς Μουσουλμάνους και τον στρατό, έρχονται να προστεθούν οι υποστηρικτές του «hezb kanaba» (ο όρος χρησιμοποιείται για τους πολιτικά αμέτοχους που ανήκουν στο «κόμμα του καναπέ»)». Μαζί με το «felool», όρος που σημαίνει κυριολεκτικά «τα κατάλοιπα του προηγούμενου καθεστώτος»¹⁸ και μεταφορικά χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει όσους είναι εναντίον της επανάστασης, διαμορφώνεται η άποψη πως η επανάσταση αποτελεί τροχοπέδη στην πολιτική σταθερότητα και στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η επανάσταση ανέδειξε την επιτακτική ανάγκη για συσπείρωση και κατάλληλη προετοιμασία των αγωνιστριών όπως η Νεσρίν, για δημοκρατική διεκδίκηση και κοινωνική αλλαγή. Αυτός είναι ο τρόπος, κατά τις ακτιβίστριες, για να υποστηριχθεί το αγωνιστικό έργο από την πλειονότητα της αιγυπτιακής κοινωνίας, η οποία, για να πεισθεί και να τις ακολουθήσει σε αυτές τις επιδιώξεις, έχει ανάγκη από στρατηγικές και πλάνα δράσης που να είναι άμεσα εκτελέσιμα και αποτελεσματικά. Οι ακτιβίστριες πιστεύουν ότι, μόλις επιτευχθεί η κατάλληλη συσπείρωση, τότε σιγά σιγά θα ξεχωρίσουν οι αγωνιστικές και ανανεωτικές δυνάμεις, σε μια εποχή όπου το προσωπικό και ιδεολογικό κόστος για τέτοιες πρακτικές θα είναι σημαντικά μικρότερο από ότι κατά την παρούσα χρονική στιγμή. Η Μάγκντα, στην ίδια λογική με την Νεσρίν, αναδεικνύει την ανάγκη για τη δημιουργία κράτους δικαίου και την ανάπτυξη πολιτικής επιμόρφωσης του λαού. Σήμερα, η Μάγκντα, όπως και ένας σημαντικός αριθμός γυναικών που συμμετείχαν στις διαδηλώσεις, επικεντρώνουν τις δράσεις μιας κριτικής δημοσιότητας μέσω της επιμόρφωσης των νέων με αντικείμενο κυρίως τους θεσμούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον. Κοινωνικές πρακτικές όπως η επιμόρφωση της νεολαίας και η υποστήριξη των νέων γυναικών στο χώρο της εργασίας αλλά και στο πλαίσιο της οικογένειας και των νοικοκυριών, παραπέμπουν σε διαστάσεις κοινωνικών παρεμβάσεων που έχουν συζητηθεί από τη σκοπιά

¹⁸ Το βιβλίο με τις ορολογίες της Αιγυπτιακής Επανάστασης είναι προσβάσιμο εδώ: <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/114/32292/Egypt/-January-Revolution-continues/The-Egyptian-Revolution-code-book-deciphered-----.aspx>

μιας «ηθικής της φροντίδας»¹⁹ («morality of care» όπως αναφέρεται στα: Gilligan 1982, Tronto 2009). Η Σεχντάν υποστηρίζει πως το μεγαλύτερο επίτευγμα της επανάστασης είναι ότι ο κόσμος και κυρίως οι νέοι άρχισαν να ασχολούνται με την πολιτική, να εκφράζονται πολιτικά στον δημόσιο χώρο, χωρίς φόβο. Παράλληλα κρίνει ως ιδιαίτερα σημαντική τη σύσταση κάποιων πολιτικών κομμάτων που ακολούθησαν την επανάσταση, όπως αυτή του Αιγυπτιακού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος. Στον αγώνα αυτό τάχθηκε ενεργά η Σεχντάν με τη συμμετοχή της στο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Σύμμαχος της υπήρξε η νέα γενιά χριστιανών κοπτών, που στηρίζουν την αλλαγή και αγωνίζονται για να ελευθερωθούν από τη συνθήκη της αδράνειας και της ανοχής των χριστιανών. Ουσιαστικά η Σεχντάν παρατηρεί πως χριστιανοί κόπτες και μουσουλμάνοι αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα: υποφέρουν από ένα πατριαρχικό καθεστώς, που εκφράζεται μέσα από τη φιγούρα του Πάπα, θρησκευτικού ηγέτη-προστάτη. Ο Πάπας διαδραματίζει τον ρόλο του προστάτη στους χριστιανούς κόπτες, όπως αντίστοιχα ο στρατός φέρεται να λαμβάνει τον ρόλο του προστάτη της χώρας (Guirguis 2013:4). Η Σεχντάν ανέδειξε τη δράση των χριστιανών κοπτών στην Αίγυπτο στη διάρκεια της επανάστασης, οι οποίοι εργάστηκαν ενάντια σε μια διπλή για τους ίδιους καταπίεση. Για την ακρίβεια, αντέδρασαν ενάντια στην καταπίεση του κρατικού νόμου, αλλά και της Κοπτικής Εκκλησίας της Αιγύπτου, μιας και βρισκόνταν για σειρά ετών υπό τον διπλό έλεγχο τόσο του απολυταρχικού καθεστώτος της χώρας όσο και του ηγεμονικού ρόλου της Κοπτικής Εκκλησίας, που στο όνομα της ασφάλειας και της ευημερίας των χριστιανικών μειονοτήτων της χώρας ζητά ως αντάλλαγμα τη σιωπή και την υποταγή τους.

Σχολιάζοντας τη βιβλιογραφία για το φεμινιστικό κίνημα στην επανάσταση, η συμβολή της παρούσας μελέτης συνίσταται στην ανάδειξη της συμμετοχής των γυναικών στο κίνημα της πλατείας Ταχρίρ, γεγονός που οδήγησε στην ανάδυση μιας νέας φεμινιστικής συνειδητότητας. Διαπιστώνουμε ότι ο ρόλος των γυναικών ήταν καθοριστικός στη διαμόρφωση, ανακατάταξη και σταθεροποίηση ενός ακτιβιστικού κινήματος με άμεση ανταπόκριση στα ιστορικά κοινωνικά και πολιτικά δεδομένα της εποχής²⁰. Οι Eickelman και Salvatore (2002:92) μίλησαν για το δρόμο της «δημόσιας σφαίρας» όπου ασκείται πολιτική, κριτική ή η αίσθηση του πολιτικού ανήκειν. Εν προκειμένω είναι αξιοσημείωτη η δράση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, ως πεδίο αντίληψης και έκφρασης της γυναικείας αξιοπρέπειας (karamah) (Tsibiridou & Bartsidis 2016, Γιούσεφ 2020). Ο δρόμος αυτός, ως έμφυλη, από τη σκοπιά των

¹⁹ Φεμινίστριες μελετήτριες έχουν γράψει για την «ηθική της φροντίδας», μια έννοια που εντοπίζεται αρχικά στον χώρο της εξελικτικής ψυχολογίας και αναδόθηκε μέσα από το έργο της Αμερικανίδας ψυχολόγου Carol Gilligan (1982), η οποία άσκησε φεμινιστική κριτική στην κατασκευασμένη ως τότε έννοια του «φροντίζειν» και ανέδειξε τη γυναικεία ηθική, την οποία ονομάτισε «ηθική της φροντίδας» (care), κατ' αντιδιαστολή προς την ανδρική ηθική, την «ηθική της δικαιοσύνης» (justice). Η Juan Tronto (2009) αντιμετωπίζει τη «φροντίδα» ως το αποτέλεσμα μιας «μη εξειδικευμένης», ωστόσο πραγματικής εργασίας (οικιακή εργασία, εργασία επιαίδευσης, συνδρομής, βοήθειας και άλλων) και μιας σειράς δραστηριοτήτων που ενεργοποιούνται στην κατεύθυνση του να απαντήσουν ικανοποιητικά στις ανάγκες και τα αιτήματα του άλλου. Στη λογική της Tronto, η παρούσα έρευνα αντιμετωπίζει τη φροντίδα όχι μόνο ως απάντηση στις ανάγκες του άλλου και κυρίως των νέων, αλλά επιπλέον ως παρακαταθήκη στο έργο της νέας γενιάς.

²⁰ Βλ. διάλεξη του El Saadawi εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=N-tTg7ij00M>

γυναικών, επιλογή δράσης, απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για την ηθική και πολιτική νοηματοδότηση της αιγυπτιακής πολιτειότητας.

Μια ακόμη συμβολή του γυναικείου ακτιβισμού στο φεμινιστικό κίνημα της επανάστασης συνδέεται με την κατάρριψη του κοινωνικού ταμπού που αφορά στη δημόσια συζήτηση για τη βία κατά των γυναικών. Όλες οι ακτιβίστριες ανέδειξαν τη γενναιότητα απλών γυναικών, οι οποίες αντιστάθηκαν με τη στάση τους στις εξουσιαστικές πολιτικές του συστήματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Samira Ibrahim που κατέθεσε μήνυση κατά παντός υπευθύνου για τη σεξουαλική βία που δέχθηκε η ίδια από άνδρες των δυνάμεων ασφαλείας. Οι ακτιβίστριες συγκλίνουν στην ανάδειξη γυναικείων συμβόλων κατά της ανδρικής εξουσίας. Αναφέρονται συχνά στο δημόσιο λόγο όπως η διάσημη πλέον περίπτωση της άγνωστης γυναίκας που έγινε γνωστή ως η γυναίκα με το «blue bra» και αποτέλεσε αντικείμενο πολλών συζητήσεων, εικονογραφήσεων και ανώνυμων μηνυμάτων μέσω γκράφιτι σε δρόμους του Καΐρου (Tzelepis & Seikaly 2017).

Συμπερασματικά, η συσπείρωση των γυναικείων αντιδραστικών φωνών διαφοροποιήθηκε με το πέρασμα του χρόνου ως προς τους αρχικούς στόχους και τις βασικές της προτεραιότητες. Είναι γεγονός πως πολλές γυναίκες συμβιβάστηκαν με τις πρακτικές και τους προσανατολισμούς της μετα-κινήματικής κυβέρνησης, η οποία, στο όνομα της «ασφάλειας», καθώς και σε εκείνο της «οικονομικής ευημερίας», δημιούργησε μια νέα μορφή πατριαρχικής συμφωνίας. Η τελευταία συνέδεσε την εδραίωση και την εξασφάλιση της σταθερότητας στην Αίγυπτο με την ηγεμονική παρουσία του στρατού στη χώρα. Πρόκειται ενδεχομένως για έναν προσωρινό συμβιβασμό που προέκυψε ως αναγκαία επιβιωτική αντίδραση στην ιστορική συγκυρία της νεοφιλελεύθερης μετααποικιακής συνθήκης, ή για μια συνήθης επιστροφή σε οικειότητες που μπορεί να εγγυηθούν την ανεξαρτησία του αιγυπτιακού έθνους (Τσιμπιρίδου 2013). Ωστόσο, κρίνοντας από τη συσπείρωση των ακτιβιστριών και τις επανατοποθετήσεις τους στα μετακινήματικά τεκταινόμενα, η συμβιβαστική πρακτική ίσως κυφορεί μια δυναμικά εμπεριστατωμένη αντίδραση στο κατεστημένο. Οι νέες ομαδοποιήσεις, τα νέα συνθήματα και οι νέες επινοήσεις βρίσκουν ανταπόκριση στις γυναίκες και τους νέους που ήταν και παραμένουν οι πιο θερμοί υποστηρικτές των ώριμων φωνών κριτικής δημοσιότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασίου, Α. (2007) *Ζωή στο όριο: Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*. Αθήνα: Εκκρεμές.
- Γιούσεφ, Κ. (2020) «Μαγειρεύοντας την ‘πολιτική’ στη σύγχρονη Αίγυπτο: γυναικείες εμπειρίες καθημερινότητας στον χωροχρόνο της κουζίνας» στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) *Εθνογραφία και καθημερινότητα στην «Καθ’ήμας Ανατολή»*. Αθήνα: Κριτική, σ. 235-265.

- Κουργιώτης, Π. (2011) «Η εξέλιξη του αραβικού εθνικισμού και οι διαστάσεις της αντιαποικιακής πάλης», *Δρόμος της Αριστεράς*, 27 Ιουνίου [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <https://edromos.gr/i-exeliki-toy-aravikoy-ethnikismoy-kai/?amp> (Πρόσβαση : 21 Αυγούστου 2022).
- Μπάτλερ, Τζ. (2018) *Σημειώσεις για μια επιτελεστική θεωρία της συνάθροισης*. Αθήνα: Angelus Novus.
- Μπάτλερ, Τζ. (2009) *Ευάλωτη Ζωή: Οι δυνάμεις του πένθους και της βίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Νταλαχάνης, Α. (2015) *Ακυβέρνητη παροιμία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων στην έξοδο 1937-1962*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Τζελέπη, Ε. (2020) «Διεκδικώντας (σ)την πλατεία Ταχρίρ: Ενσώματη αντίσταση και η πολιτική της αλληλεγγύης» στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) *Εθνογραφία και καθημερινότητα στην «Καθ'ήμας Ανατολή»*. Αθήνα: Κριτική, σ. 223-257.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2013) «Αδελφοί Μουσουλμάνοι και Χρυσή Αυγή: Συγκριτικά σχόλια για την τρομοκρατία των άκρων και τον αμοραλισμό της οικογενειοκρατίας του μεσαίου χώρου», *Χρόνος*, Τεύχος 5 [διαδικτυακό]. Διαθέσιμο στο: <http://www.chronosmag.eu/index.php/fspe.html> (Πρόσβαση: 21 Αυγούστου 2022).
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2020) «Εθνογραφώντας το χάος στο κέντρο της παγκόσμιας Ιστανμπούλ: Φεμινιστική κριτική, τέχνη, τραύμα, ευάλωτα σώματα και κοσμοπολιτική» στο Τσιμπιρίδου, Φ. (επιμ.) *Εθνογραφία και Καθημερινότητα στην «Καθ'ήμας Ανατολή»*. Αθήνα: Κριτική, σ. 497-535.

Ξενόγλωσση

- Abu-Lughod, L. (2012), “Living the ‘Revolution’ in an Egyptian Village: Moral Action in a National Space», *American Ethnologist*, 39 (1), pp. 21-25.
- Al-Shoubky, A. (2012), “Banality of the Deep State”, *Egypt Today*, 8 July [online]. Available at: <http://www.almasryalyoum.com/node/973206> (Accessed: 21 August 2022) [translation from arab].
- Al Jazeera English (2011) *Riż Khan - Mother of the revolution* [online video]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=N-tTg7iJo0M> (Accessed: 21 Αυγούστου 2022).
- Brown, J. N. (2012) “Egypt and Islamic Sharia: A guide for the Perplexed”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 15 May [online]. Available at: <https://carnegieendowment.org/2012/05/15/egypt-and-islamic-sharia-guide-for-perplexed-pub-48119> (Accessed: 21 August 2022).
- Butler, J, Gambetti, Z., Sabsay, L. (eds.) (2016), *Vulnerability in Resistance*. Darham: Duke University Press.
- Dickhaut, W., Donelson, M., Haveriku, Xh., Vignola, G. (eds.) (2018) *Cairo's Urban Transformation: Mobandeseen and Zamalek Narratives*. HafenCity University Hamburg (HCU) and Cairo University [online]. Available at: 190218_REAP_Cairo_s_Urban_Transformation_Spreads_RED.pdf (Accessed: 21 August 2022).

- Eickelman, D.F. and Salvatore, A. (2002) “The Public Sphere and Muslim Identities”, *European Journal of Sociology*, 43(1), pp. 92-115.
- El Ashwal, N. (2013), “Egyptian Salafism Between Religious Movement and Realpolitik: Adapting to the Demands of the Political Game”, *SWP comments*, 27 [online]. Available at: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2013C27_ngw.pdf (Accessed: 21 August 2022).
- El-Mahdy, R. (2012) “Not a Deep State but a Failed State”, *Shorouk News*, 10 September [online]. Available at: <http://www.shorouknews.com/columns/rabab-el-mahdi> (Accessed: 21 August 2022) [translation from arab].
- Gilligan, C. (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Mass: Harvard University Press.
- Guirguis, L. (2013) “The Copts, the Nation, and the Revolution”, *Center on Democracy, Development and the Rule of Law Stanford University* [online]. Available at: https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Laure_Guirguis_English.pdf (Accessed: 21 August 2022).
- Habermas, J. (1981) “New Social Movements”, *Telos*, 49, pp. 33-37.
- Hamada, A. (2012) *The strong state, the deep state, and societal changes*. International Politics: Trends Theory Supplement. (μετάφραση από αραβικά)
- Hamada, A. (2014) “Understanding the Military Role in the Egyptian Revolution: Comparing February 2011 and July 2013” in Belakhdar, N., Eickhof, I., El Khawaga, A., El Khawaga, O., Hamada, A., Harders, C. and Sandri, S. (eds.) *Arab Revolutions and Beyond: Change and Persistence. Proceedings of the International Conference, Tunis 12-13 November 2013*, Center for Middle Eastern and North Africa Politics, pp. 29-40.
- Howedey, F. (2012) “The Question of Deep State in Egypt”, *Shorouk News*, 12 June [online]. Available at: <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=12062012&id=04b0c1ca-8bbe-49a9-b3ac-6ad495764737> (Accessed: 21 August 2022) [translation from arab].
- Lustick, I. (1993) “Writing the Intifada Collective Action in the Occupied Territories”, *World Politics*, 45(4). pp. 560-594.
- Leveugle, S. (2013), “The Copts and the Egyptian State: The Economic and Political Marginalization of the Coptic Christians of Egypt from Muhammad Ali to the Present”, *UCI Undergraduate Research Journal*, 16, pp. 13-24.
- Mehrez, S. (ed.) (2012) *Translating Egypt's Revolution: The Language of Tabrir*. Cairo: The American University in Cairo Press.

- Melucci, A. (1980) "The New Social Movements: A Theoretical Approach", *Social Science Information*, 19 (2), pp. 199-226.
- Mahmood, S. (2004) *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. NJ: Princeton University Press.
- Nancy, J.-L., Schuback M. S-C. (eds.) (2013) *Being with the without*. Stockholm: Axl Books.
- Prince, M. (2012) *Revolution is my Name: An Egyptian Woman's Diary from Eighteen Days in Tabrir*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Rabou, A. (2013) "Democracy as Civilian Control. Civil-military Relation in Post-revolution Egypt" in Belakhdar, N., Eickhof, I., El Khawaga, A., El Khawaga, O., Hamada, A., Harders, C. and Sandri, S. (eds.) *Arab Revolutions and Beyond: Change and Persistence. Proceedings of the International Conference, Tunis 12-13 November 2013*, Center for Middle Eastern and North Africa Politics, pp. 11-29.
- Schielke, S. (2010) "Second Thoughts About the Anthropology of Islam, or How to Make Sense of Grand Schemes in Everyday Life", *ZMO Working Papers 2* [online]. Available at: <https://d-nb.info/1019243724/34> (Accessed: 21 August 2022).
- Schielke, S. (2012) "Being a Non-believer in a Time of Islamic Revival: Trajectories of Doubt and Certainty in Contemporary Egypt", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 44(2), pp. 301-320.
- Schielke, S. (2014) "There Will Be Blood: Expecting Violence in Egypt 2011-2013", *ZMO Working Papers 11* [online]. Available at: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssaoar-422946> (Accessed: 21 August 2022).
- Soueif, A. (2012) *Cairo: My city, our Revolution*. London: Bloomsbury Publishing.
- Tadros, M. (2013) *Copts at the Crossroads. The Challenges of Building Inclusive Democracy in Egypt*. Cairo: AUC Press.
- Tronto, J. C. (2009) *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.
- Tsibiridou, F. and Bartsidis, M. (2016) "Dignity as Glocal Civic Virtue: Redefining Democracy in the Era of Neoliberal Governmentality" in Alnasser, S. (ed.) *Arab Revolutions and Beyond*. New York: Macmillan-Palgrave, pp. 31-55.
- Tzelepis, E. and Seikaly, S. (eds.) (2017) *Public Space and Revolt: On the Occasion of Tabrir Square 2011*. Cairo: AUC Press.